

վերջ՝ «Գրեցաւ քարտէզս ի յաշխարհս
Իշխանաց ի քաղաքս Իլով, ըստ ի մեզ մարդե-
ղութեանն քրիստոսի՝ ՌՇՀԲ ամի, եւ ի մերում
յարեթական տումարի Ի. յորեկնի եւ ԻԱ.
աւելի, յամենան ապրիլի Հռովմայեցոց ամսի,
ԺԵ համարի յօրն: Չեռամբ թերաւարժ գրչի
Ի. Բ. Դ. Ժ. Ի. Բ.¹»

Հ. Ն. ԱՆԴՆՆԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԵՆԱԿԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ

Հիմնարկութեամբ Նոր Գետկայ դպրոցի՝
Մխիթար Գօշ գիտութեան նոր կենդրոն մը
հաստատեց Հայ Աղուանքի մէջ, ուր այնուհետեւ
ուսումնաստեն¹ պատանիներու ուշադրութիւնն
ուղղուեցաւ՝ իրրեւ գիտութեան նոր վառարանի
մը: Հաղբատ-Սանահին կամաց կամաց սկսան
նսեմանալ նոր Արեւելքի արշալոյսին: Գոնէ
ԺԳ դարու առաջին կէսին մեծ նշանակութիւն
կը ստանան Գետկայ եւ խորանշատի մենաս-
տանները, որոնց մէջ Մխիթար Գօշ եւ անոր
աշակերտը Վանական գիտութեան նոր շարժում
մը յառաջ կը բերեն: Արդեամբք ալ դարուս
մեր նշանաւորագոյն դէմքերը՝ Վանական, Վար-
դան, Աիրակոս, Մաղաքիա Աբեղայ, ... կը հան-
դիսանան այս դպրոցներու ծնունդներ, որոնք
այնպէս մեծ դեր կը խաղան դարուս գրական
բեմին վրայ:

Գրական նոր շարժում մը յառաջ եկաւ
Հայաստանի այս խուլ անկիւնը, հակառակ անոր
որ դարուս պատմական խռովայոյլ երեւոյթ-
ներն իրենց զարկն այս կողմերէն առին: Մոն-
կոլական ցեղերու արշաւանքը կ'ուզեմ ակնար-
կել, որոնք հիւսիսէն ճանապարհ յորդելով
եկան եւ Աղուանք առաթուր կոխելով յա-
ռաջեցին դէպի Փոքր Ասիա:

Մեզի համար անըմբռնելի է թէ ինչպէս
հնարաւոր դարձաւ այս գրական շարժումը
ստեղծել դարու մը մէջ, ուր աշխարհն ամենայն
սովի ու սրածութեան մատնուեցաւ նորանշան
նորագէմ՝ ազգի մը սմբակներու տակ: Մինչդեռ
աղբը գլխովին իւր օրհասին մատնուած ամէն
փրօցով ինքնապաշտպանութեան դիմած էր,
խումբ մը գաղափարակիցներ գիտութիւնը փրկե-

լու, մանաւանդ թէ գիտութիւնն ի նորոյ մշակե-
լու անձնանուէր քարոզիչներ իրենք զիրենք
կ'ուխտեն:

Թովհաննէս Վանական վարդապետն է
ատոնց պարագլուխը, դէմք մը որ հակառակ
ամէն դժուարութեանց, հակառակ ձախող հե-
տեւութիւններու կրկին երեքկին կուրծք կու
տայ ամէն խութերու, կը դիմագրաւէ, որպէս զի
իր գաղափարին կարենայ անթերի հասնիլ: Կը
կերտէ խորանշատի վանքը մեծ զոհողութիւն-
ներով, թաթարաց արշաւանքները կը քանդեն
զայն. կը հաւաքէ աշակերտներ, անոնք ալ կը
ցրուին ու կը գերուին, բայց նա իւր գործքին
գլուխն է, ինքն իսկ գերութեան մէջ կ'իյնայ,
եւ կը կրէ վայրագ զօրավարին հարուածները
— բայց չի կասիր իւր նպատակէն — հալա-
ծանքի մէջ քաջարի հովիւ է, տառապանաց մէջ
անխնջ ուսուցիչ է: Խորանշատի կիսակործան
պարիսպներն ի հեճուկս աշխարհաւեր բռնա-
կալին կրկին կը նորոգէ եւ բազմած իր ուսուց-
չական թիւովն վրայ կ'որոտայ խաւարին դէմ,
կը քաջաւերէ, կը հեղինակէ...

Դէմք մը, աննկուն հոգի մը, որպիսի քիչ
անգամ կ'ընծայէ հայ պատմութիւնը: Իրրեւ
այսպիսի շատ հետաքրքրական է յերեւան հա-
նել անոր գործունէութիւնը որ մեր ցեղին պատ-
մութեան նշանաւոր գծերէն է: Պիտի ջանամ
հետագայ սուղ տողերու մէջ ներկայացնել զայն
հիմնուած ժամանակակից աղբիւրներու վրայ:

Վարդան Արեւելցի, Աիրակոս Գանձակեցի
եւ Մաղաքիա Աբեղայ՝ Վանականի այս երեք
արդիւնաւոր աշակերտներն աւանդած են գլխա-
ւորաբար անոր կենսագրութիւնը: Բայց նաեւ
Յայսմաւուրքի¹ մէջ պահուած է անոր համա-
ռօտ վարքը՝ յօրինուած վերոյիշեալ աղբիւր-
ներու ազդեցութեան տակ՝ ոչ խոտելի նորու-
թիւններով²:

Թովհաննէս Վանական վարդապետի
ծննդեան տարւոյն եւ որրանին մասին Վարդան
Արեւելցի ու Աիրակոս Գանձակեցի պատմագիր-
ները Մաղաքիա արեղայի հետ որեւիցէ ակնար-

¹ Հմմտ. Հ. Ալիշան Հայագաւորում Բ, 513: Հ. Տա-
շեան, Յուլիան հայերէն Աեռագրաց Մատենագարանին Մխի-
թարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1895, Թ. 7, 10, 213, 219,
437: Յայսմաւուրքներու մասին կարեւոր է Հ. Ալիշանի
Մխիթար Հայ վկայաբանութեան ուսումնասիրութեան հա-
մար. Վիեննա 1914, էջ Է-ԺԲ:

² Անոր կենսագրութեան ու դրական գործունէու-
թեան վրայ ընդհանուր տեսութիւններ հմմտ. Հ. Ալիշան
Հայագաւորում, Ա. մասն, էջ 258. Հ. Զարբանէլեան՝ Հայ-
կական հին դպրութեան պատմութիւն Ա³, էջ 730. Նաեւ
Սրբազան Հայկազունք. Վիեննայի 1902, էջ 146:

¹ Ծածկագրութիւնն կը կարգում «Միւնստի» Հրա-
տարակուած Կամենից, էջ 228-231:

կուլթին մը չեն ըներ: Հաստատուն բռնելով
Կիրակոսի այն խօսքը թէ՝ «Հասեալ ի բարւոյ
ծերութիւն, արեւորեալ եւ լի աւուրք»¹, 1251ին
նա իր մահկանացուն կը կնքէ, Սամուէլ Անեցւոյ
պատմութիւնը շարունակողին² հետեւելով ըն-
դունելու է թէ նա եօթանասունամեայ հասա-
կին մէջ կը մեռնի: Ասկէ այն եղբակացութեան
կարելի է յանգիլ թէ Յովհաննէս 1181ին աշ-
խարհիս լոյսը կը տեսնէ: Անոր «Տաւուշեցի»
յորջորջումը զմեզ կը մղէ Տաւուշ գաւառի մէջ
ծննդեան քաղաքը եւ կամ գիւղն որոնել, որ
սակայն կը մնայ անծանօթ, վասն զի Յայս-
մաւուրքներն ալ միայն «էր յաշխարհէն Աղուա-
նից, ի Տաւուշ գաւառէն»³ ըսելով գոհ կ'ըլլան:

Մեզ ծանօթ է համանուն Յովհ. Տաւու-
շեցի մը (Կիր. 106), որ կարելի չէ ասոր հետ
նոյնացնել, վասն զի նա Մխիթար Գօշի վարպետն
է, իսկ մերը Գօշի աշակերտն է: Մխիթար Գօշ
առ ոտս Տաւուշեցոյս իր գիտութեան ծարաւին
յագուրդ չի գտներ եւ մինչեւ Սեաւ լիւս իր
քայլերը կ'ուղղէ: Ի վերջոյ դադար կ'առնու
Գետիկ վանքի մէջ, որ սակայն երկրաշարժի հե-
տեւութեամբ կը կործանի. այն ատեն Զաքարիա
Ապասալարի Իւանէ եղբոր հրամանով Տանձուտ
ձորի մէջ նոր Գետիկ մենաստանը կը հիմնուի
Ս Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցւով: Այս տեղ
Մխիթար իր ուսուցչական բեմը կը հաստատէ եւ
իր անունն մինչեւ ցարգ ու ասկէ վերջ ունեցած
գործունէութեամբ կը հռչակուի: Գիտութեան
անձնատուր պատանիներ զինքը կը շրջապատեն:
Ասոնց մէջէն Կիրակոս (112—113) երկու հոգ-
ւոյ անունները կու տայ. մին է՝ Թորոս՝ «ի սահ-
մանացն Մելիտինոյ, հայր նորա հայկական եւ
մայրն ասորի», իսկ երկրորդն է Յովհ. Վանա-
կան, զոր ծնողքն ի ճիղմ տիոց վանական վի-
ճակի կը սահմանեն. «եւ ծնողքն նորա նուիրե-
ցին զնա Աստուծոյ»⁴:

Մեր Մատ. Թ. 7 Յայսմաւուրքին⁵ համե-
մատ նախ քան առ Մխիթար գալը՝ Վանական
նախ «սնաւ առ երէց եղբար իւրում, որոյ ա-
նունն էր Պօղոս, կուսան եւ սուրբ քահանայ, եւ
եղեւ ուսումնասէր յոյժ եւ ձեռնադրեցին զնա

քահանայ եւ (ապա) թողեալ զերկիր ծննդեան
իւրոյ գնաց առ մեծ վարդապետն Մխիթար, զոր
Գօշ անուանէին, ի վանքն Գետիկ», իսկ ուրիշ
Յայսմաւուրքներու (Հայապատում Բ, էջ 513)
համաձայն՝ նա Գետիկ վանքի մէջ իր Պօղոս եղ-
բոր քով կը հրահանգուի եւ քսանամեայ քա-
հանայ կ'ըլլայ (1201) եւ ապա կը մահնէ «յա-
շակերտութիւն մեծափառ վարդապետին Գօշի
Մխիթարայ», Կարծեմ աւելի ընդունելի է
առաջին, վասն զի եթէ Վանական քահանայ
ձեռնադրուելէն յառաջ ի Գետիկ էր, ապա եւ
աշակերտած է Գօշի եւ նորէն մտնելու հարկ
մը չկար:

Վանքէս առած է նա Գետիկցի յորջոր-
ջումը. իսկ «Վանական», անուան համար Հայ-
կաղեան Բառագիրքը մեկնութիւնս կու տայ.
«Յովհաննէս վարդապետի վանական կոչեցելոյ
որպէս Վանաշէն եւ Վանահայր» (Ա, էջ 19),
որ թէեւ հաստատուն հիման վրայ չէ, բայց շատ
հաւանական կարծիք մըն է եւ ընդունելի միան-
գամայն: Բայց կը դիտեմ որ այդ ժամանակ
իրբեւ անուն ալ գործածական էր¹ յորջոր-
ջանքս:

Վանական Մխիթար Գօշի թեւերուն տակ
գոհացուցիչ կը թուութիւն մը կ'իւրացընէ, մա-
նաւանդ՝ «ուսաւ ի նմանէ զամենայն մեկնութիւնս
Հին եւ Նոր Կտակարանաց աստուածային Գրոց»
(Հայապատում, էջ 513): Գօշ վարդապետա-
կան աստիճանն ընդունած էր Յովհաննէս
Տաւուշեցի վարդապետէն եւ երբ իր ուսումնա-
սէր աշակերտն այլ եւս գիտութեան մէջ մար-
դուած կը զգայ՝ կը շնորհէ անոր վարդապե-
տական գաւազանը (անդ): Այս տեղի ունեցած
ըլլալու է 1206—1213ի միջոցները. վասն զի
քանի մը տարի ուսման տալու է, իսկ 1213էն
անդինն ալ չի կրնար պատահած ըլլալ, քանի որ
այդ տարւոյն Մխիթար կը մեռնի ինչպէս Կի-
րակոս կ'աւանդէ. «Եւ եղեւ վախճան նորա ի վեց
հարիւր վաթսուն եւ երկու թուին» (էջ 115):

Ալ «եղեալ կատարեալ գիտնական»
(Հայտմ., էջ 513) հրաժեշտ կ'առնու Վանա-
կան Գետիկ մենաստանէն եւ կը մեկնի հայրենիք:
Հոս հանդէպ երգեվանից բերդին եւ ի թիկանց
Գարդմանայ կը կառուցանէ վանք մը՝ «որ կոչի
խորանաշատ եւ վասն յորով եկեղեցեացն որ
ի նմա ընկալաւ զանունն... առնէր նա շի-
նուածս երեւելիս, գաւիթ շինելով ի կոյածոյ
վիմաց եւ դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ

¹ Կիրակոսի Գանձակեցւոյ համառօտ Պատմութիւն,
Վենետիկ 1865, էջ 199:

² Սամուէլ Անեցի, Ժամանակագրութիւն (շարու-
նակող), Էջմ. 1893, էջ 150:

³ Հ. Աբիշան, Հայապատում, Բ, էջ 513 (փոքրագիր):

⁴ Անդ, էջ 513:

⁵ Հ. Յ. Տաւուշեցի, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մա-
տենագարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1895,
էջ 39:

¹ Հմմտ. Վանական Բջնոյ եպիսկոպոսն. Կիր., էջ 174:

շինեալ էր, (կիր. 197): Համանման է եւ Յայտնաւորքներու վկայութիւնն. «Եւ շինեաց փառաւոր վանք մի սրբատաշ վիմօք բաղմա- խորան գմբեթաւոր եւ հրաշագարդ եկեղեցիս եւ անուանեաց զայն խորանաշատ» (Հպտմ., էջ 513):

Որովհետեւ վանքիս շինութեան մէջ իբրեւ հիմնարկուի վանականի միտքն ու ճաշակն ալ իւրովսնն գործակցած է, ուստի ներուի մեզ սա- կաւիկ մը վանքիս ճարտարապետութեան վրայ ծանրանալ: «Կառուցեալ է վանքս համակ տո- ռոնագոյն սրբատաշ պատուական քարով չորս կամարների վրայ, որոնց գլխին կանգնած մի գեղեցկաձեւ կաթուղիկէ: Տաճարս հրաշալի է Կանձասարից յետոյ, ունի աւագ եւ չորս փոքր խորան, երկու խորհրդանոց, երկու դուռն, 13 մետր երկարութիւն, 10 մետր 55 սանթիմ լայնութիւն: Աւագ խորանի ստորոտով, դասա- հայեաց կլոր երեսին վերայ շինուած են տասն փոքրիկ, գեղեցիկ ու խորանաձեւ կերտուածներ: ... Վանքս իւր արեւմտեան կողմին կից ունի հրաշագան գաւիթ կառուցեալ չորս միապաղաղ եւ կլոր սիւնների վերայ՝ նոյնպէս շինուած սըր- բատաշ քարով: ... Մենաստանս ունի եւ շրջա- պարիսպ¹, Ահա թէ ինչպէս կիրակոսի ու Յայտ- մաւորաց խօսքերն նոր ակնատեսին վկայու- թեամբ կը հաստատուին:

Նորակառոյց վանքին շինութեան նպաս- տողներ եւ այցելութեան եկողներ պակաս չեն, այս կը հաւաստեն հետեւեալ քանի մ'արձա- նագրութիւնները, որոնց մէջ յիշուած անանուն «Վարդապետն» հարկաւ վանական ըլլալու է, քանի որ ժամանակը յարմար կու գայ եւ մե- նաստանին առաջնորդութեան ղեկն ալ իր ձեռ- քերուն մէջն էր:

«Ոկե. ես Արարհամ Կանաչհողեցի եւ ամուսին իմ միաբանեցաք խորանաշատու Աս- տուածածին, ետու զծախս խորանիս եւ վարդա- պետն հաստատեաց ինձ բ ժամ ի տաւնի սուրբ Գրիգորի անխափան²»:

«Ուն. ես Անդրէաս աւագ երեց Գետա- բակուց միաբանիցա ի... Աստուածածինս եւ վարդապետն հաստատեաց ինձ Գ. սեղան պա- տարագի նոյն կիւրակէին անխափան³»:

«Ոկե. ես Աւելդար Ատրժեցի (Քաջիկեան ունի՝ Ուռծեցի) միաբանեցայ խորանաշատ սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու զծախս այսմ խորա- նիս յիշատակ ծնողաց եւ եղբարց իմոց Շաւուրին (Քաջիկեան՝ Նաւուտին) եւ Ապիրատին եւ վար- դապետն հաստատեաց բ ժամ յայսմ խորանիս, Ա. ի տաւնի վարդապետին եւ Ա. վարագայ խա- չին անխափան⁴»:

«Ուն. Մին սեղան պատարագ մատչի Յովսէփ քահանայիս յաւուրն Համբարձման Փրկչին անխափան⁵»: Կան դեռ ուրիշ արձանա- գրութիւններ, որոնց տարեթիւը տրուած չէ:

Յառաջ բերենք եւ հետեւեալ յիշատա- կարանն, որ մագաղաթեայ Աւետարանի մը մէջ կը գտնուի. «Անէնի աղախին Քրիստոսի դուստր Զաւոյ խաղբակեանց ամուսին Կուկին որդւոյ Աբասայ Սեւատեանց իշխանազեանց միաբանե- ցայ խորանաշատ սուրբ Աստուածածինս... եւ ետու զծախս Ս. Աւետարանիս ստանալ զսա... ի ժամանակս թագաւորութեան դստեր Թամարին թողին Գէորգեայ, եւ ի տէրութեան Այրարատեան նահանգին եւ խաչնոյ մինչեւ ի կողմանս Չարեքին Աթաբակ Իւանէի, յայսմ ժամանակի ինքնակալ տանս Ռոմա վահագմ եւ Ասադն եղբայր իւր: Ի հայրապետութեան Տեառն Յովանիսի ի Ուն. (1224) թվականիս եւ շինող եւ առաջնորդ վանիցս Վանական վարդապետն հաստատեաց ինձ աւուր մա- հուան իմոյ Ա. Քառասունք, Ը. աւր անբիծք եւ յամեն տարի Ա. աւր ժամ յիշատակ ինձ...⁶: Ասկէ յառաջ կամ վերջն է հետագայ յիշա- տակարանս ալ. «Արդ գրեցաւ յաղմոսարանս եւ գիրքս ժամատեղաց ձեռամբ Եսայի գրչի ի յեր- կիրս Տայուշ եւ ի գիւղս որ կոչի Թաւուշ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս. ի կաթողի- կոսութեան տեառն Տէր Յովանիսի (Աղուանից, 1195—1235), յաթոռս խորանաշատի եւ վա- նական վարդապետի, ի հայրապետութեան Տէր Յովան արհիեպիսկոպոսի, ի թուականութեան Ուն.՝⁷»:

Որոշ կարելի չէ ըսել թէ խորանաշատ վանքի հիմնարկութեան տարին երբ է, վասն զի

¹ Բարխուդարեան՝ Արցախ, էջ 323: Արձագանք 1888, էջ 87:

² Անդ, էջ 323: Արձագանք 1888, էջ 87:

³ Սրուանձտեանց՝ Թորոս Աղբար, Բ. Կ. Պոլիս 1885, էջ 272:

⁴ Սարգսեան Հ. Բ., Մայր Զուցակ, էջ 288: Թուա- կանս կամ ընթերցանութեան եւ կամ տպագրութեան սխալ է եւ կարգալու է Ուն. կամ Ուն. Եթէ վերջինն է ճիշդն այն առեւն կը հետեւի թէ խորանաշատի աւերումը (բեւ վերջ) 1230 էն յետոյ է:

¹ Մակար Եպիսկոպոս Բարխուդարեան, Արցախ. Բագու 1895, էջ 322:

² Բարխուդարեան՝ Արցախ, էջ 323. Հմմտ. եւ Ար- ձագանք 1888, էջ 87, ուր սկիզբն է՝ Ոկե. ես կամաւն ա- մենակալին Յաջողկեցի...:

³ Արձագանք 1888, էջ 87:

անոր մէջ գտնուած արձանագրութիւններու մէջ այդ դրոշմուած չէ կամ գէթ ինծի անծանօթ կը մնայ: Բայց վերոյիշեալ երկու արձանագրութիւններէն («Ուն. եւ Արրահամ Կանաչ-հողեցի...» եւ «Ուն. եւ Աւելլատ...») կարելի է հետեւցնել թէ վանքին եկեղեցին այդ թուականներուն դեռ բոլորովին չէր աւարտած եւ Արրահամ ու Աւելլատ դրամական նպաստ կ'ընձեռեն խորաններուն շինութեան համար: Ուստի կարելի պիտի ըլլայ մենաստանիս հիմնարկութեան տարին մերձաւորապէս 1215—20 դնել: Զալախեան Ոս թուին ուրեմն 1191ին կը կարծէ թէ վանքը շինուած է¹: Խօսք մը որ հերքուելու պէտք չունի, քանի որ մինչեւ ցարդ ըսածներս ասոր դէմ կը բողոքեն:

Վանականի հոս ունեցած գործունէութեան եւ գիտութեան համբաւը կը տարածուի շրջակաները եւ վանքին մէջ աշակերտներու հոծ բաղմութիւն մը կը խոնի: Ստուգութեամբ կարելի չէ ըսել թէ անոնց թիւը որչափ² կը հասնէր, սակայն այսչափը ստոյգ է թէ հետեւեալ անձինք առ ոտս Վանականի հետեւեցան գիտութեան կամ ի խորանաշատ կամ այլուր. Վարդան Արեւելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Մաղաքիա արեւայ, Առաքել, Յովսէփ³, Ստեփանոս Ալթամարցի⁴, Սոսթենէս, Մարկոս քահանաներն, որոնք իրմէ վարդապետական իշխանութիւնն կ'ընդունին (Կիր. 130) եւ իր ազգականներն Գրիգորիս ու Պողոս: Առաջնոյն նկատմամբ Կիրական կը հաւաստէ (Կիր. 200) թէ Վանականի «ազգական» էր, սակայն թէ արեան ինչ կապով կապուած էր, այդ կը լուր, իսկ զՊողոս «եղբորորդի» կ'անուանէ: Արդեօք այս Պողոսն այն չէ որ Յայսմաւուրքներու մէջ անոր երէց եղբայրը կը կոչուի: Եթէ ժխտական կը հնչէ պատասխանն այն ատեն ուրիշ կէտ մը կը լուսաբանուի, այս է՝ նա իր Պողոս երէց եղբորմէ զատ ուրիշ եղբայր մ'ալ ունէր, որուն զաւակը Պողոս անունը կը կրէր: Վերջինս ինծի աւելի հաւանական կ'երեւայ երբ Կիրակոսի Պատմութեան մէջ վանս կալ. եւ եղբորորդի մի էր նորա քահանայ Պողոս անուն, հրամայեաց գալ ընդ մեզ զինի նորա: Իսկ վարդապետն խնայեաց յեղբորորդին իւր, զի մանուկ տիօք էր» (էջ 132):

¹ Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան. Ա. Թիֆլիս 1842, էջ 162:

² Մաղաքիայ արեւայի՝ Պատմութիւն վանս ազգին «Նետուացի» լրջս ինծայեաց Գ. Պ. Ս. Պետերբուրգ 1870, էջ 12:

³ Այնինքան Հ. Ն., Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Ալթամարայ, Վիեննա 1920, էջ 40—41:

Անոր ուրիշ մէկ եղբորորդին ալ է՝ Տէր Մարգարէ, որ առ Գրիգորիս կաթողիկոս գրուած թղթին (1294) տակ կը ստորագրէ¹:

Երկար ժամանակ խորանաշատի մէջ Վանական իւր աշակերտներուն կրթութեան եւ գրական զբաղումներու կը նուիրուի, մինչեւ որ 1225ին Սուլթան Զալախեանի զինուորները Վրացիներն ի պարտութիւն մատնելով արձակեալսանակ կը սկսին ասպատակութիւններ ընել եւ այրեացաւեր գործել, այն ատեն ինքզինքն անապահով զգալով խորանաշատի մէջ՝ կը ստիպուի հեռանալ, վասն զի այն ալ խորասանի Սուլթանին հէներէն կ'աւերուի: Կը մեկուսանայ անիկա Տաւուշ բերդի հարաւային կողմերն «եւ անդ դադարէր գաղտութեամբ» (Կիր. 129): Հոս Լորուտ գիւղին քով քարայրի մը մէջ կը բնակի եւ «զետեղեալ ժողովեալ բազում գրեանս» (Կիր. անդ.) կը զբաղի, մինչեւ նորէն աշակերտներ զննքը կը բոլորեն: Ունկնդիրներու համար քարայրն անձուկ կու գայ եւ նա կը ստիպուի այրէն իջնալ ստորոտը սենեակներ ու եկեղեցի մը կառուցանել տալ: Այս տեղ ալ ապականիչ քայլերը կը մերձենան. Մօլար Նուին իր հրոսակներով հարեւան գիւղերն ու աւանները կը գերփէ եւ բնակիչները յուսակտուր կը խուժեն Վանականի սենեակներն «եւ լցաւ արամք եւ կանամք եւ մանկտուով այրն» (Կիր. 130): Թաթարական բանակը կը պաշարէ այրը, ներսը սովալուկ ու ծարաւէն պասքած ժողովուրդն վարդապետէն միայն օգնութիւն կը յուսայ: Վերջինս ընկերակցութեամբ իր Սոսթենէս ու Մարկոս աշակերտներու Մօլար Նուին առջեւ ելելով ժողովրդեան կեանքի ապահովութիւն կ'ընդունի, իսկ ինքն իւր կալանաւոր կը պահուի: Աղէխարը է գերութեան այդ օրերուն վարդապետիս ու իր աշակերտին՝ Կիրակոսի կրածն ու տեսածը (հմտ. Կիր. 131—135): Յարատեւ թախանձալից աղերսանքներէ յետոյ վերջապէս Վանականի կը յաջողի իւր ազատութիւնը ստանալ. 80 (ըստ Վարդանայ 50) դահեկանով (Կիր. 135), զոր կը հատուցանէ Գագայ բերդի քրիստոնեայ բնակչութիւնը (Վարդ. 146): Գերութիւնէ կ'ազատի 1236ին ինչպէս Վարդանայ խօսքերէն կարելի է ստուգութեամբ հետեւցնել, վասն զի վերջինս կ'աւանդէ թէ անիկա փրկանաւորուելէն վերջ դեռ «ամս հնգետասան» կ'ապրի եւ 1251ին կը վախճանի (Վարդ. 146):

¹ Պատմութիւն Նազանգին Սիսական Ստեփաննոսի Օրբէլեան. Բ. հար. Փարիզ. 1859, էջ 209:

Ասով անոր գերութեան տարին ալ կրնանք 1235—1236 դնել: Այս միջոցին արդէն նա բաւական տարիք ունէր, ինչպէս ինքնին իսկ կը խոստովանի. «Այր ծեր եմ եւ հիւանդ (Կիր. 133), հետեւաբար հարկը կը զգար այնպիսի տեղ մը վերստին իւր նիստը հաստատել, ուր կարենար ալեւոյթն անդորր անցնել: Խորանշատ վանքը չէր կրնար մոռնալ: Հոն դիմելով պէտք եղած նորոգութիւններն ու նոր շինութիւններ կ'ընէ եւ նորէն «քան վարդապետութեան ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովեալ էին առ նա յամենայն գաւառաց» (Կիր. 199): Բայց նախ քան խորանշատի մէջ հանգչելը անիկա ժամանակ մ'ալ դեգերած է ի Թիֆլիզ (1236ին), այս կը հաստատէ իւր իսկ ինքնագիր յիշատակարանը զոր վերոյիշեալ Անէնիի Աւետարանին մէջ ի վերջ Մարկոսի դրած է. «Ես վանականս գրեցի իմով ձեռամբս ի Տիփսիս քաղաքի ի դրան սուրբ Բառասնիցս, զի գերեալ էր սուրբ Աւետարանս ի Տավրւոյ ի Մուղանի Թաթարէն եւ յետ երկից ամաց աստ բերեալ անվնաս վաճառեցին ի ՈՉԵ Թուխս, զոր փառաւոր աւագերէց Սարգիս հասարակ պատուական քահանայիւք եւ աստուածասէր ժողովորդական տանուտէրօք բազում ծախօք եւ աշխատութեամբ գնեալ ետուն մեզ» (Թոր. Աղ. Բ. 275):

Թէ գերութենէ յառաջ եւ թէ անկէ վերջ վանական ուսուցչական բնով միայն չէ որ կը հետաքրքրուի. անոր ակնարկը հեռուներով ալ կը շահագրգռուի: 1230ին զինքը կը գտնենք Գանձասար վանքին մէջ, ուր եկեղեցւոյն մեծահանդէս նաւակատեաց՝ Խաչենոյ Գրիգորիս եւ Եղիա հարազատ վարդապետներուն հետ ներկայ կը գտնուի: Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսը շրջաբերական մը գրէ եւ «սահմանք կանոնականք» ի հետ վարդան Արեւելցւոյ ձեռքով ի մեծ Հայս կը յղէ: Վանական այդ գրութեան տակ կը դնէ իր ձեռագիր ստորագրութիւնը: Այս միջոցներուն կ'իյնայ Գաւիթ մոլորեցուցչին ըրած պատրալից ու դիւական գործողութիւնները: Խնդիրը վանականի ականջ հասնելով կը գրէ «Գիր սաստից եւ մեղադրանաց... եւ բանադրեաց» (Կիր. 184):

Ի Տրապիզոն գրչագիր Յայսմաւուրքի մը մէջ ի մէջ այլոց գրուած է. «Յետոյ կարգեալ եղեւ բովանդակ տօնք սոցա աշխատութեամբ Տէր Խորայէլի ի խնդրոյ Ջալալդաւլային տեառն Խաչենոյ, հրամանաւ վանական վարդապետի¹»:

¹ Աւգերեան՝ Լիակատար վարդ Սրբոց ԺԱ. յաւելում, էջ 27:

Ասկէ եղերակացնելու թէ անիկա իւր բարոյական աշակցութիւնը մատուցած է Խորայէլի, որ կրնայ իրեն աշակերտ եղած ըլլալ եւ եպիսկոպոս ըլլալով վարդապետէն (վարպետէն) հրաման կ'ընդունի: Անոր կենդանութեան վերջին օրերուն տեղի կ'ունենայ դեռ հետագայ խնդիրն ալ: Խննովկենտիոս Դ. Քահանայապետը (1243—1254) Կոստանդին Կաթողիկոսին (1220—1268) հարցում կ'ընէ թէ «Որպէս խոստովանիք դուք զամենասուրբ Հօգին Աստուծոյ ի Հօրէ՞ միայն բղխեալ եւ երեւեալ թէ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ, քանզի Հռովմայեցիք այսպէս խոստովանին՝ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ» (Կիր. 186): Բարձրբերդցին Սսի մէջ ժողով կը գումարէ եւ մեծ Հայոց եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու, ի մասնաւորի «առ գիտնական վարդապետն Վանական, քանզի ի ժամանակին երեւելի էր, եւ առ Յովսէփ» (Կիր. 187) կը գրէ պարզելով անոնց իրին էութիւնն ինդրելով անոնց դաւանութիւնը: Այս առթիւ է որ վանական գրի առած է իւր Խրատ դաւանութեան, որուն մասին յետոյ կ'անդրադառնանք:

1251ին Աղուհացից ժամանակ անիկա կը հիւանդանայ եւ ցաւերու անկողինը կը գամուի: Յառաջ քան իւր վերջին շունչը տալը կը հաւաքէ անգամ մ'ալ իւր շուրջը խորանշատի միաբանները եւ քաղցր ու ախորժ «Բանիւ միթարէր: Ապա... արձակեցաւ ի կապնաց մարմնոյն յարեգ ամսոյ տասն ըստ նոր եղանակի ճշմարտութեան (ըստ Յայսմաւուրաց) եւ յուր թեւտասն մարտի ըստ Հռովմայեցւոց, երկու օրով յառաջ քան զգարնանամուտն յաւուր շաբաթու (Կիր. 199), «յետեւ հարիւր թուականին» (Վարդ. 146) այսինքն 1251, Մարտ 18ին: Ինչպէս Սամուէլ Անեցւոյ շարունակողը կ'աւանդէ եւթանասունամեայ կը փոխի¹: Անոր մահուան բօթը շուտով կը տարածուի եւ «ժողովեցան անթիւ բազմութիւնք ի թաղումն նորա եւ մեծաւ սգով եւ տրամուրդեամբ ողբային յոյժ... եւ տարեալ թաղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարեւելից կուսէ, մօտ ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզմանքն աղքատաց, զի ինքն այսպէս հրամայեաց» (Կիր. 200): Յուղարկաւորութեան մասնակցելու կը փութան Աղուանից Տէր Ներսէս Կաթողիկոսը, գաւառին Տէր Սարգիս եպիսկոպոսն եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսը՝ վարդապետներով եւ քահանաներով, որոնք ալեզարդ ննջեցելոյն

¹ Ժամանակագրութիւն, էջ 150:

գերեզմանին վրայ « որբացեալ եւ լացեալ յոյժ... դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս » (Կիր. 200): Վանականի շիրմի մասին ականատես մը՝ Բարխուդարեան կը գրէ. « Երրորդ մատուռն, որ շինուած է սրբատաշ քարով պարսպից դուրս արեւելեան կողմումն է, միաբանից հանգստարանում: Խոնարհուած է մատրանս գլուխ, որի մէջ ասում են, է վանական վարդապետի գերեզմանն, որպէս վկայում է եւ Կիրակոս, բայց տապանաքարն չունի արձանագրութիւն¹ »: Արդեօք ինչպէս նա հրամայած էր զինքն աղքատներու գերեզմանոց հանգչեցնել, այսպէս ալ պատուէր տուած է շիրմին վրայ արձանագրութիւն մը չփորագրելու:

Անիկա մինչեւ իւր եօթանասնամեայ հասակին մէջ ուսերուն բարձած էր Խորանշատի վարչական ու ուսուցչական առաջնորդութիւնը. իւր մեռնելէն վերջ երկու պաշտօններն առանձինն անհատներու կը յանձնուին, վարչական առաջնորդութիւնն իր եղբորորդին Պողոս կ'ընդունին, իսկ ուսումնական խնդիրներու հօգը Գրիգորիս ազգականը կը ստանձնէ:

Յայտնաւորներու մէջ հանգուցեալիս արտաքին ստորագրութիւնը պահուած է, որոնց համեմատ « էր նա անձամբն չափահասակ, մեծերես եւ փոքրաբիթ, լայնամորուս եւ փառահեղ, մեծաշուք եւ ահարկու, քաղցրատես եւ շնորհալից² »: Ուրիշ մը ունի՝ « Եւ էր նա չափ հասակաւ, մեծ մօրուք եւ լայն, գեղեցկակն եւ յանակից, չափքիթ եւ ամենեւին բարի տեսլեամբ³ »:

Ամեն մատենագիր ու յիշատակագիր վանականի նկատմամբ դուռափակ կը խօսի: Վարդան զինքը կը կոչէ « համբաւատենչ եւ արդիւնական, փառաւորեալ Հայրն մեր » (Կիր. 146): Իսկ Կիրակոսի քով գովասանքներու պսակ մը հիւսուած կը գտնենք, նա անոր վրայ ի մի հաւաքուած կը տեսնէ հին եւ նոր Կտակարանին նշանաւոր անձնաւորութիւններու բարի յատկութիւնները (Կիր. 198): Դարձեալ կը գրէ. « Եւ երկրորդին վանական անուն, վարդապետական բանիւ քան զամենայն որ ի ժամանակն էին՝ գերազանցեալ, ծննդական մտօք եւ յարմար բանիւք, վասն որոյ բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ... Զայս ոչ եթէ ականջալուր միայն ասեմ, այլ եւ ականատես, զի բազում ժամանակս կացար առ նմա ի

վարժս կրթութեան, ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ » (Կիր. 113): Մաղաքիա Արեղան կը տողէ. « Ի դառն ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարեգակն... վանական յերկիրն արեւելից, երկրորդ արեւելք անուանեալ » (էջ 12): Ամենուն խօսքերէն այն կը հետեւի թէ նա հմուտ եւ գիտնական վարդապետ մըն էր, սակայն եթէ միայն իւր առ մեղ հասած երկասիրութիւններէն դատաստան կտրելու համարձակինք, պիտի ըսենք թէ այդ ամէն չափազանցուած են սակաւիկ մը եւ անոր գրչի արդիւնքներն այդ մակդիրները չեն արդարացներ: Սակայն երբ այդ խօսքերն անոր ուսուցչական գործանէութեան վրայ ալ տարածենք, եւ այն իրաւամբ, այն ատեն գուցէ անոնք կրնան իրենց պատշաճ դիրքը գրաւել: Վասն զի որչափ կը թուի նա աւելի ջանացած է դաստիարակ ըլլալ քան մատենագիր, աւելի նկրտած է իր հմտութիւնն աշակերտներու մօքին մէջ դրոշմել քան գրչով ապագայ եկողներու աւանդել: Եւ յիշուի անոր պատուաբեր աշակերտներ են մանաւանդ վերոյիշեալ երեք պատմագիրները:

(Հարաւորեալ)

Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԲՆԱԿԱՌԻԹԻՒՆԵՐ

ՍԵՆ ԺՈՎԷՆ ՄԻՆՉԵՆ ԿԱՐԻՆ

ՀԱՐԵԻԱՆՅԻ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

Ա Զ Դ

Համառօտ Ակնարկս, որ գրուած է բանասէր քարեկամի մը յորդորանօք, քաղուածք մըն է փոքր մէկ մասին ընդարձակ եւ երկարամեայ Ուսումնասիրութեանց, որոնց նիւթը կը կազմեն Հայաստանի արեւմտեան-հիւսիսային սահմանագաւառները, այսինքն՝ յատկապէս Փոքր-Հայք անձուկ եւ ընդարձակագոյն միօք (արդի Սեբաստիոյ նահանգը), Խաղտիք (Տրապիզոնի նահանգը), Տայք (Ճորոխի աւազանը) եւ Բարձր-Հայոց՝ անոնց սահմա-

¹ Բարխուդարեան՝ Արցախ, էջ 324:

² Հայապատում Բ, էջ 515:

³ Չեռ. Վիեն. Միթիթ., Թ. 219, Թ. 294: